

PALÁGYI MENYHÉRT AZ „EMLÉKEZET”-RŐL

SZÉKELY LÁSZLÓ¹

BEVEZETÉS

Palágyi Menyhért az *Atheneum* folyóiratban 1892-93-as évfolyamában három általa „lélektani”-ként illetve „pszichológiai”-ként megjelölt tanulmányt jelentetett meg. E tanulmányok egyikének a címe „Az emlékezet”, ám a másik kettő is érinti e tárgyterületet: bennük a filozófus az emlékezés emberi adottságát olyan középponti antropológiai kategóriaként kezeli, mely a reflexív gondolkodás meghatározó, konstitutív eleme, s mint ilyen, ember-mivoltunk kiküszöbölhetetlen előfeltétele.² Elmélete szerint az emlékezőtehetség az, amelynek köszönhetően képesek vagyunk megkülönböztetni magunkat környezetünkötől, és ezáltal szubjektumként reflektálni magunkra és a bennünket körbevevő világra: e képesség nélkül mind a mindennapi tudat, mind a filozófiai-reflexív gondolkodás, mind a művészetek és a tudományok elképzelhetetlenek volnának, és e funkcióhoz képest a múlt földidézése az emlékezet által annak csupán járulékos, kiegészítő mozzanata.

Persze az az elképzelés, hogy az emlékezetnek kulcsszerepe van az emberi gondolkodásban, nem új. A velünk született eszméket elvető angolszász empiristák számára éppen az emlékezet képessége azon tényezők egyike, amelyek gondolkodásunk számára anyaggal szolgálnak. Hiszen mire a folyamatosan változó-elenyésző érzéki tapasztalat és a belső, lelki események gondolkodásunk tárgyává válhatnak, már tova is tűnnek, és így nem képezhetik annak alapját. Ha nincsenek velünk született eszméink, és elménk csak benyomásaink révén töltődhet föl tartalommal (mint amiképpen ezt a radikális empiristák vélik), valamiképpen rögzülnie kell e benyomásoknak ahhoz, hogy reflektálhassunk rájuk. A „tabula rasa” kontextusában csak a (külső vagy belső) tapasztalatra történő visszaemlékezés – azaz a tapasztalat elménkben rögzült „képmás”-ának a földidézése – szolgálhat elménk számára olyan nyersanyaggal, amelyet azután gondolkodásunkkal földolgozhatunk, és amelyből, mint „elsőleges ideák”-ból képzelőerőnk és teoretikus képességeink segítség-

¹ MTA BTK Filozófiai Intézete. A szerző ezúton mond köszönetet az *Országos Tudományos Kutatási Alap*nak, amely a Mester Béla által vezetett „A magyar filozófiatörténet narratívái” című, K 104643 OTKA-számú kutatási program keretében támogatta jelen tanulmány megszületését.

² Vö.: Palágyi 1892. 1893. 1893a.

gével további ideákat, fogalmakat, illetve fantáziaképeket, műalkotásokat és elméleteket alkothatunk.

AZ EMLÉKEZET AKTÍV, TEREMTŐ MOZZANATA

Csakhogy Palágyi már ekkor, e korai filozófiai értekezéseiben is a racionalizmus és empirizmus dichotómiájának meghaladására törekszik. Ezért amikor az emlékezetnek kitüntetett antropológiai funkciót tulajdonít, nem a korai empiristák ismeretelméletét, sem nem az ők emlékezetfogalmát eleveníti föl, hanem velük vitatkozik. Számára ugyanis a visszaemlékezés nem passzív folyamat, hanem aktív, alkotó-teremtő tevékenység, s ez elméletében két, az emlékezettől elválaszthatatlan, annak konstitutív elemét képező tényezőben jelenik meg:

i) az emlékezés mindig eltekint az eredeti élmény környezetének egyes elemeitől, azaz „*absztrahál*” (Palágyi 1893a, 544-547. o.);

ii) minden emlékezet többé-kevésbé alkotó jellegű, amennyiben *új (lelki) körülmények közé helyezi át* az eredeti benyomásokat, és ezáltal a mindenkori szituációnak megfelelően új jelentéseket rendel hozzá, *új értelmet ad* számukra. (u.o.).

A magyar filozófus fölfogása tehát gyökeresen eltér a korai empiristák fölfogásától. Így Hume az elsődleges ideákat, mint gondolkodásunk tárgyait, a külső, testi-fizikai és a belső, lelki benyomások képmásainak tekintette, amelyek csupán annyiban különböznek az eredeti benyomásoktól, hogy annál haloványabbak, „gyengébbek”:

„Az emberi szellem észleleteit két különböző fajtára lehet osztani, benyomásokra és ideákra Különbségüket azt teszi, hogy mennyire erőteljesen és elevenen bukkannak föl a szellemben, hatolnak be elménkbe vagy tudatunkba. Azokat az észleleteket, amelyek a legerőteljesebben és a leghevesebben lépnek föl, benyomásoknak nevezhetjük; e név alá foglalok minden érzetet, szenvedélyt és émoációt, ahogyan először megjelenik a lélekben. Ideáknak pedig a benyomásoknak az elmében vagy a gondolkodásban megjelenő halvány képmásait nevezem. Nem hiszem, hogy sok szót kellene vesztegetnem e megkülönböztetés magyarázatára. Mindenki könnyen maga is fölismeri, mi a különbség a között, hogy érzünk valamit, és a között, hogy csak gondolunk valamire.” (Hume: 22. o.)

„Első megjelenésükkor egyszerű ideáink kivétel nélkül olyan egyszerű benyomásokból származnak, melyek megfelelnek az ideáknak, és amelyeket az ideák pontosan visszaadnak.” (i.m. 26. o.)

Persze Hume elméletében már ezen egyszerű benyomások képmásai, az egyszerű „ideák” sincsenek folyamatosan jelen tudatunkban. Bár a benyomás jelenlétével egyidejűleg létrejön annak képmása, de ahhoz, hogy az a reflexív gondolkodás tárgyává váljék, később föl kell idéződnie bennünk. S ezen a ponton jelenik meg nála az emlékezet: elképzelésében az egyszerű benyomásokat *két* formában eleveníthetjük föl magunkban:

i) egyrészt az *emlékezőtehetség* által, amikor is a benyomás az idea, mint képmás formájában csak kis mértékben veszíti el eredeti elevenességét (i.m. 30. o.)

ii) másrészt a *képzelőerő* által, amikor is e képmások elmosódottabbak és bágyadtabbak (u.o.).

Az *emlékezőtehetség* és a *képzelőerő* ugyanakkor Hume szerint nemcsak az általuk megjelenített képmások élénkségében különbözik egymástól, hanem az aktivitás és a passzivitás tekintetében is. Amíg az emlékezetnek nincs nagy játéktere, mivel meg van kötve a határozott kontúrú ideák által, és az a rendeltetése, hogy az ideák mellett azok *rendjét* és *helyzetét* is pontosan megőrizze, addig a képzelőerő – mint amiképpen ezt például a költeményekben és más művészeti alkotásokban látjuk is – „szabadon megváltoztathatja és áthelyezheti ideáit”. (i.m. 31. o.) Ezért ha az emlékezet által megjelenített idea pontatlan, akkor az fogyatékoságának, az emlékezőtehetség korlátjainak következménye, míg a képzelőerő esetében éppen funkciójából fakad a „pontatlanság”. Így az előbbi *passzív*, az utóbbi alkotó, *aktív* képesség.

Mármost Palágyi említett három tanulmánya éppen ezzel a Hume-nál karakterisztikusan megjelenő, de általában az angolszász empiristákra jellemző koncepcióval száll vitába, és ennek során ismeretelméletükkel és filozófiai antropológiájukkal az általa revidiált új emlékezetfogalmon nyugvó ismeretelméletet és antropológiát szegezi szembe. Így a magyar filozófus szerint a hume-i kategorizáció hamis: benyomásaink is lehetnek haloványok, bizonytalanok, míg emlékképeink elevenek és élénkek. Továbbá, az „emlékezet sohasem «reprodukál» oly értelemben, hogy egy megvolt benyomást visszaállítana” (Palágyi 1893a 540. o.), hanem mindig alkotó. Az ezzel kapcsolatos tévedést pedig nem csupán a hume-i filozófia belügyének tekinti: meggyőződése szerint a *szenzualizmus* filozófiai irányzata általában is abból a hibás elképzelésből fakad, amely az emlékeket az eredeti (haloványabb) reprodukciójának tekinti.

A magyar filozófus célja ennek megfelelően a szenzualizmus meghaladása, és ezt oly módon szeretné elérni, hogy egyúttal ne essünk az ellenpólus, a racionalizmus csapdájába sem. E „meghaladásra” törekedve azonban a Hume-mal szembeni éles tartalmi kritika ellenére bizonyos mértékig mégiscsak a hume-i logikát követi.

Így Hume-hoz hasonlóan fontos szerepet tulajdonít az introspekciónak, sőt, azt egyenesen módszertani kiindulópontjává teszi meg. Persze ez az attitűd – amely kifejezetten ellentétben áll a később uralkodóvá váló objektivista, harmadik személyű megfigyelőt és leírásokat preferáló pszichológiával – nem volt ismeretlen az akkori lélektanban. Ám Palágyinál itt egy eredeti mozzanat jelenik meg, amennyiben az idői dimenziót és az az introspekción szorosan egymáshoz kötve arra hívja föl a figyelmet, hogy nem lelki állapotok, hanem időben zajló lelki folyamatok megfigyelésére kell törekednünk:

„A lélektan nem volna oly ingatag tudomány, ha a bölcselek hű és gondos önmegfigyelést gyakorolnának. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a lelki folyamatok vizsgálatában az időrendről sohasem feledkezünk meg.” (Palágyi 1893a 544. o.)

E ponton, az idődimenzió bevonásával jelenik meg azután talán először nála a későbbi filozófiai írásaiban – így különösen *A tér és az idő új elméletében* (Palágyi 1901/1925) – visszatérő „áram” vagy „áramlat” fogalma: lelki folyamatainkat egy dinamikus lélektan alapvetését fölvezolvá lelki áramlatokként jellemzi.³ Amikor Hume az észleletek két típusáról – a benyomásokról és az ideákról – beszél, akkor annak ellenére is statikus fogalmakkal dolgozik, hogy azokat változóaknak tekinti. Az áramlat fogalmával viszont Palágyi elméneknek, illetve belső, lelki életünknek történéseit nem egyszerűen időbeli állapotok egymásutánjaként írja le, hanem olyan heterogén áramlatok dinamikus szintéziseként, amelyek nem egymástól jól elkülöníthető állapotok egymásra következőse által jönnek létre, hanem tartalmak folyamatos időbeli folyamatai. A lelki áramlat e fogalma az, amelynek segítségével azután megpróbálja reprodukálni azt a kettőséget, amelyet egyik oldalról közvetlen benyomásaink, másik oldalról a gondolkodás, az alkotás és a fantázia tárgyát képező élmények tekintetében Hume fogalmilag *a benyomás és az idea* kettőséggel ragad meg: a magyar filozófusnál ennek helyére a *reális és ideális áramok* dichotómiája kerül.

³ Az „áramló tér” Palágyi-féle fogalma kapcsán Palágyi hivatkozott művén kívül lásd még: Nagy 2003., illetve Székely 1994.

A benyomások és az ideák szembeállításával Hume az újkori filozófia egyik karakterisztikus kérdését tematizálta: miképpen különböztethetjük meg a közvetlen észleletben létező valóságost a pusztán gondolatitól, a földidézettől, a pusztán elképzelttől? Honnan tudhatjuk, hogy nemcsak fantáziánk által teremtett képekkel vagy pusztán emlékképekkel szembesülünk, hanem ennél valamivel többről van szó? Mint láttuk, a skót filozófus válasza erre az erősség, az elevenség: ennek fokozatai nyomán adódik számára egyrészt a benyomás, másrészt az emlékezőtehetség által földidézett emlékkép-idea, harmadrészt a képzelőerő által megkonstruált képzelet-idea hármassága. Mivel Palágyi éppen ezt a megoldást utasítja el, a reális és az ideális áramlatok megkülönböztetésének kritériuma nála semmiképpen sem lehet az előbbieket élénkebb, erőteljesebb, illetve az utóbbiak haloványabb volta. A megkülönböztetés alapjául nála egy általa bevezetett, az introspekción segítségével visszaigazolható antropológiai kategória szolgál: ez a külső világ és az emberi szellem közötti elkülönülőzés, amit ő a „szemlélő lélek” és a jelenvaló környezet közötti „meghasonlás”-ként jellemez. (Palágyi 1892. 499. o.)

A „meghasonlás” e fogalma persze, ha tartalmilag új is Hume-hoz képest, formálisan nem jelent előrelépést hozzá képest, hiszen éppen azt előfeltételezi, amit a skót filozófus az élénkség fokozataival vezet be: azt, hogy szellemi tartalmaink egy része a jelen, itt és most valóságát reprezentálja, másik része viszont csupán képzet – emlékkép, fantáziakép illetve ezek segítségével alkotott fogalom. E párhuzam ellenére azonban itt mégis egy gyökeresen eltérő filozófiai attitűddel szembesülünk. Amíg ugyanis a skót filozófus egy empirikusan jól érzékelhető – már-már szinte mérhető – skálán megjelenő minőséget előfeltételez (ez az „élénkség”), melynek mérlegelésével racionálisan dönthetünk e kérdésben, Palágyi egy eleve adott emberi képességre hivatkozik, melynek nyomán – legalábbis egészséges, normál állapotú személyeknél – elménknek a külvilág ittjéhez és mostjához közvetlenül kötődő tartalmi eleve, minden további kritériumra történő visszavezethetőség nélkül kitiüntettként jelennek meg. Ezért a magyar filozófus e tekintetben Hume-mal szemben a Pascal-féle álláspontot képviseli: ha az utóbbi az ébredlét és az álom megkülönböztetését racionálisan nem taglalható, visszavezethetetlen emberi adottságnak tekinti, akkor most Palágyi az *ébredlétben belül* is hasonlóképpen eredendő antropológiai adottságnak tekinti a közvetlen környezethez kötődő-kötöző és az attól elszakadó-elszakító szellemi tartalmakat és tendenciákat. (Palágyi magyar nyelvű szövegeit mindig az eredeti megjelenés írásmódja szerint idézzük.)

„a mily biztonsággal tudjuk megkülönböztetni elvont állapotunkat a tulajdonképeni éberségtől, oly biztonsággal vonhatunk határt a

realitas és idealitas között. Ha a philosophia így számot adott volna magának arról, hogy a realismus és idealizmus harczában első sorban arról az egyszerű lélektani kérdéstről van szó, hogy mily biztossággal tudjuk elmerülségünket az éberségtől megkülönböztetni: akkor nem támadt volna oly sok hiábavaló, a kérdés velejét nem érintő perpatvar a különböző pártokhoz tartozó gondolkozók között. (Palágyi 1893. 79. o.)

„A mily kevéssé fér kétség ahhoz, hogy fehér és fekete között különbséget kell tennünk, oly kevéssé szabad kétségbe vonnunk a fundamentális lélektani tényt, hogy ébrenlétünkön belül reális és ideális áramok váltakoznak.” (i. m. 79-80. o.)

Ugyanakkor itt nem valamiféle szemlélő ítélőképességről van szó, amelynek köszönhetően megfigyeléssel dönthetnénk egy-egy tartalom reális vagy ideális voltáról, hanem forrása a személyiségünkben, „lelkünkben” jelenlévő két, egymással küzdelemben lévő erő:

„két erő küzd egymással, hogy lelkünket hatalmába kerítse: egy ideális hatalom, mely bennünket a jelen környezettől elszakítani iparkodik, és a való környezetnek reális hatalma, mely figyelmünket magához bilincselni törekszik. A valóság és az eszmevilág harcza, melyről az emberek annyit beszélnek...” (Palágyi 1892. 498. o.)

Palágyi így nem csupán az újkori szenzualista ismeretelmélet merev, statikus „benyomás” versus „idea” dichotómiáját cseréli le új, dinamikus fogalmakkal, hanem az „ébrenlét” állapotának is egészen új koncepcióját tárja elénk:

„Immáron az ébrenlétnek egészen új fölfogásához jutottunk. Eddig ugyanis azt hittük, hogy az elvont állapotok csak kivételes jelenségek az ébrenlétben belül, most azonban kénytelenek vagyunk ama fölfogásnak tért engedni, hogy a rövidebb tartamú elvonatkozások, melyekről magunknak számot sem adunk, rendkívüli sűrűséggel lépnek föl a legközönségesebb eszmélkedés folyamán is. ... az ébrenlét fonala mintegy két szálból van sodorva: a reális és az ideális eszmélkedés szálaiból.” (i. m. 506-507. o.)

A korábban említett reális és ideális áramlatok forrását tehát két bennünk működő antropológiai tendencia vagy – Palágyi terminológiájával – „erő”: a szellemi életünket a környezethez kötni s az attól elszakítani igyekvő képezi. S mivel egyik sem uralhatja tartósan a másikat, ébrenlétünket a reális és az ideális áramlatok folyamatos oszcillációja jellemzi, melynek nyomán az észleleteknek, illetve szellemi tartalmainknak az a Hume által föltételezett, egyenkénti elkülöníthetősége környezethez közvetlenül kötődő benyomások

és az ettől különböző ideák osztályába, Palágyinál értelmét veszíti: nála ezek mindig valamely áramlatnak az elemei, és a különbözőségük ezen áramlatoknak, mint időbeli folyamatoknak eltérő jellegéből fakad. A reális és ideális eszmei áramok, illetve az azt létrehozó erők nem hozzánk képest külső tényezők, hanem emberi lényekként való létezésünk konstitutív elemei: a világhoz való viszonyulásunk két olyan alaptípusa, mely a magyar filozófus szerint primitívebb formában már az állatoknál is megtalálható.

E ponton pedig a magyar filozófus nemcsak Hume-mal, hanem Locke-kal is szembe fordul: a modern lélektan tévútjai és bizonytalanságai részben arra vezeti vissza, hogy képzeletünket Locke-ot követve a test-lélek dualizmushoz hasonlóan az érzéki és a lelki képzetek csoportjára bontja föl, miközben azok valójában mind szellemi természetűek. Nincs külső és belső érzék, nincs külső és belső ismeretforrás, hanem csak reális és ideális áramlatok vannak. Képzeleteinknek nincs egyidejűleg egymás mellett létező két típusa, hanem csak az egymás relációjában is folyamatosan változó reális és ideális eszmei áramlások időbeli kettősége:

„Én nem beszélek kétféle «ismeretforrás»-ról, sem pedig «külső és belső érzék»-ről, mert az efféle képletes beszéd a legnagyobb zavart okozhatná.... az olyan metaphorák, mint a két «ismeretforrás» vagy a «külső és belső érzék» csak térbeli, nem pedig időbeli rendre emlékeztetnek: már pedig mondtam, hogy a lélektani buvárlatban az időrendet szem elől téveszteni nem szabad. Én reális és ideális eszméleti áramokról beszélek, melyek egymást kölcsönösen fölváltják, és mindenki észreveheti, hogy »áramok, melyek egymást fölváltják« oly képletes beszéd, mely határozottan időrendet foglal magában. E kétféle áram létezését nem is tagadhatja senki, mert mindenki tud különbséget tenni azon állapota között, midőn a környezet figyelmét leköti és ama másik állapota között, midőn a környezettől elszakadt és távollevő tárgyakkal foglalkozik. Locke-nak is a külső és belső érzék helyett emez áramokról kellett volna szólnia és akkor észrevette volna, hogy a két áram közti különbség nem azon alapul, hogy az egyikben a lélek a külvilággal és a másikban önmagával van elfoglalva.” (i.m. 510. o.)

Mindezt pedig – állítja – a helyes, az idői dimenziót is figyelembe vevő lélektani introspekció tárhatja eléink és láttathatja be velünk. Mert:

„Épen az időrendi tagolás módszere vezetett ahhoz az alapvető belátáshoz, hogy ébrenlétünk nem egyéb, mint kétféle eszméletnek rhytmikus, rezgő váltakozása.” (i.m. 511. o.)

AZ EMLÉKEZET SZEREPE

De milyen viszonyban van az emlékezet a reális és az ideális áramlatokkal? Másképpen: mi az emlékezet szerepe, funkciója ezen áramlatok működésében?

Palágyi e kérdésre akkor ad választ, amikor az általa bevezetett új terminológiát relációba hozza a hagyományos filozófiai fogalmakkal:

„Reális áram alatt értem azt, a mi a lélekben a jelen környezet közvetlen befolyása alatt történik; ideális áram alatt pedig azt, a mi a lélekben történik, midőn nem áll a jelen környezet közvetlen befolyása alatt. E definitióból világos, hogy a reális áram alatt az érzéki benyomásokat kell értenünk; de talán nem egészen világos, hogy ideális áram alatt az emlékezet tevékenysége értendő. Mert midőn lelkünk nem áll a jelen környezet befolyása alatt, akkor sok minden történhetik benne, a mit általában nem szokás az emlékezetnek tulajdonítani.” (Palágyi 1893a 539-540. o.)

„A reális és ideális áramok váltakozását tehát úgy is kifejezhetem, hogy az actualis jelenbe folyton betolakodnak multunk emlékképei. A mit a költők váltig hangoztatnak, az szószerinti igazság: hogy t. i. a mult nem múlt el valóban, hanem mindenütt velünk van és árnyék-ként követi lépteinket.” (Palágyi 1893. 76. o.)

„Az én felfogásom az, hogy minden intelligentia két oszlopon nyugszik: az érzékiségen és az emlékezeten. A mit reális és ideális áramoknak neveztem, az tulajdonképen nem egyéb, mint érzéki benyomás és emlékkép. De az emlékezet szót azért nem használtam, mert azt községesen nagyon szűk értelemben veszik.” (Palágyi 1893a 539. o.)

Ezen idézetek nyomán világossá válik, hogy az emlékezet miért válhat középponti antropológiai kategóriává a magyar filozófus számára: a két alapvető eszmei áramlat közül a szellemi jellegűt – azt, amely révén folyamatosan „meghasonlunk” környezetünkkel, és ezáltal reflektív, gondolkodó és alkotó lényekként létezzük – az emlékezet hozza létre. Az emlékezőképesség, illetve annak működése az az erő, amely az érzékiség ellenpólusaként ideális áramlatokat kelt bennünk. Ezért a filozófus tulajdonképpen „érezki” és „emlékezeti” áramlatokról is beszélhetne, ha ezen tradicionális fogalmakhoz nem kötődnének olyan jelentéstartalmak, melyek félrevinnék a gondolatmenetet.

Láttuk, hogy Hume két alapvető képességet különböztet meg: az emlékezetet és a fantáziát. Könnyű belátni, hogy Palágyi azért térhet el ettől, azért

nincs szüksége két fogalomra (azaz azért elégedhet meg önmagában az „emlékezet” fogalmával), mert a fantázia funkcióit is az emlékezethez sorolja. Az ő szavaival:

„midőn lelkünk nem áll a jelen környezet befolyása alatt, akkor sok minden történhetik benne, a mit általában nem szokás az emlékezetnek tulajdonítani. így pl. jövőnknek kifestését, költői eszményképek alakítását, avagy tudományos kérdések megfejtését senki sem tulajdonítja az emlékezetnek. (Palágyi 1893a 540. o.)

„az emlékezet magában a tudományos lélektanban mint pusztán reproductív erő szerepel, és így maga a tudomány az, mely az emlékezet természetét félreismeri. Épp ez az oka annak, hogy az uralkodó psychologia oly egyoldalúan sensualistikus irányú; mert ha valaki az emlékezetet merő reproductiónak tekinti, akkor világos, hogy reá semminemű súlyt sem fog fektetni, és így nem is láthatja be, hogy az emlékezetnek mily nagyszerű és csodálandó szerep jut az ember szellemi életében.” (i. m. 540-541. o.)

Ugyanakkor itt nem két, korábban önállóan tekintett képesség fogalmi összeboronálásáról van szó: a magyar filozófus éppen azt tagadja, hogy létezne egy passzív, pusztán reprodukáló képesség (a hume-i emlékezet) és egy aktív, alkotó képesség, mely a már meglévő ideákból építkezve új ideákat hozna létre (a hume-i fantázia). Ismeretelméleti-antropológiai koncepciójának lényege éppen e dichotómia elvetése: az az állítás, hogy tudatunk sohasem pusztán passzív, sohasem pusztán reprodukál, hanem mindig olyan aktív, alkotó folyamatok működnek benne, melyek forrása egy és ugyanazon képesség:

„Emlékezet alatt az emberek a természetlen memóriát értik: azt a memóriát, mely egyszerűen reproducálja a múltat, lemásolja, copirozza a történeteket. Nos, én ilyen memóriáról nem beszélek, mivel nézetem szerint egy merően copirozó tehetség nem is létezik. Az eféle copirozó tehetséget csak valami nagyon természetlen elme fődözhetette fel magában, vagyis inkább olyan elme, a mely nem képes az ön megfigyelésre és a beható gondolkozásra.” (I. m. 540. o.)

„Az ideális áram nálam egyértelmű az emlékezettel, csak hogy a legtágabb értelemben vett emlékezettel; azzal, amely magában foglalja az absztrakciót és az alkotó fantáziát is.” (I. m. 546. o.)

E koncepcióban válhat azután az emlékezet mind a reflexív gondolkodás és a tudomány, mind pedig a művészi alkotótevékenység forrásává. A hume-i elmélet tartalmi opponálása ellenére ugyanakkor Palágyi e tekintetben is a

hume-i logikát követi: amiképpen a skót gondolkodó az elsődleges ideákra való reflexió segítségével bevezeti a másodlagos, majd ezekre épülve a harmadlagos, negyedleges, stb. ideák fogalmát, és így jut el a művészi és a tudományos alkotótevékenység teoretikus-filozófiai leírásához, úgy Palágyi az elsődleges, másodlagos stb. ideális áramlatok fogalmával operál. Az emlékezet újra és újra fölidézheti az ideális áramokat (azaz az „emlékeket”), s ezáltal egyre magasabb rendű ideális áramlatokat hozhat létre:

„valami fölött eszmélkedni vagy gondolkodni annyit tesz, mint ahhoz a valamihez egy ideális áramot kapcsolni. Ezen eszmélkedésünk fölött újból eszmélkedhetünk, vagyis hozzá újabb ideális áramot fűzhetünk ; és így tovább haladva mind magasabb rendű eszmét alkothatunk.” (Palágyi 1893. 89-90. o.)

E magasabb rendű ideális áramok pedig két irányba - az absztrakció és az újat létrehozó alkotás irányba - fejleszthetők:

„az ideális áramok mind magasabb és magasabb rendűekké válhatnak az által, hogy az emlékezet újból és újból fölidézi őket. Ezen magasabb rendű ideális áramok is kétféle irányban fejleszthetők ki: vagy az elemzés, vagy az alkotás irányában. Ily módon jutunk a tudományban mind magasabb és magasabb abstractiókhoz, a művészetben mind ideálisabb és ideálisabb conceptiókhoz.” (Palágyi 1893a 547. o.)

„A magasabb rendű ideális áramokon alapul az emberi szellemnek minden fensőbbsege, alapul a költészet, tudomány és magának a filozófiának lehetősége.” (I. m. 90. o.)

A FANTÁZIA ELMÉLETE

Palágyi tehát ezen három, 1892-1893-ban közétett tanulmányában az emlékezet fogalmára alapozva a megismerés és gondolkodás, valamint az alkotói tevékenység új, elsősorban a szenzualista-empirista ismeretelméletekkel vitatkozó, de a racionalista ellenpólust is elutasító megközelítését vázolja föl, és egyúttal megalapoz egy alapvetően új filozófiai antropológiát. Fölvetődik a kérdés, hogy későbbi műveiben mennyire követi az itt kifejtett koncepciót, illetve mennyire dolgozta ki azt részletesen?

A filozófus munkásságában három nagy tematikus csoport rajzolódik ki. Ezek egyike a tudományfilozófia és a fizikai világ ontológiája, melyekhez hozzájárulható első német nyelvű műve, *A tér és az idő új elmélete* (Palágyi 1901/1925), de idetartoznak a relativitás elméletével és a „világmechaniká”-

val foglalkozó későbbi írásai is. A másik tárgykör az ismeretelmélet, a harmadik pedig az életfilozófia, a „vitalizmus”. Persze ez a fölosztás nem merev: az első és a harmadik tárgykörhöz tartozó műveknek is jelentős ismeretelméleti vonatkozásai vannak. Továbbá negyedikként megemlíthetőek Palágyi társadalomfilozófiai tartalmú írásai, így különösképpen Marx-kritikája (Palágyi 1908.), de filozófiai munkásságához sorolhatóak művészetelméleti-esztétikai értekezései is. (V. ö. pl.: Bogdanov 2004.)

Az életfilozófia területén a filozófus legjelentősebb és legnagyobb hatású műve a *Természetfilozófiai előadások a tudat és az élet alapproblémáiról*, melyben kifejezetten biológiai-vitalista természetképet és antropológiát vázol föl (Palágyi 1907/1908). Ha az 1892-1893-as tanulmányok az empirizmus-racionalizmus dichotómiáját egyfajta dinamikus lélektan segítségével kívánják meghaladni, akkor a jelentősen megváltozott fogalmi környezet és kifejtés ellenére e természetfilozófiai előadások ugyanezen programot követik. Ám még erősebb a párhuzam Palágyi másik, akkor ugyancsak figyelmet keltő, és olykor még ma is hivatkozott művével,⁴ *A fantázia elméletével* (Palágyi 1908/1925). E tanulmány lényegében a most elemzett három korai, magyar nyelvű tanulmány tematikáját veszi újra elő az azóta alkotott új, életfilozófiai koncepcióba ágyazva. A fogalmi párhuzamok azonban könnyen fölismerhetőek: az *emlékezet* helyére a *fantázia* került, a *réális* és az *ideális* áramlatok szerepét pedig a „*direkt*” és az „*inverz*” fantázia veszi át. Az alapelképzelés azonban nem változott: az ember mibenléte és reflektív, gondolkodó lényként való létezése azonalapul, hogy – két eredendő, – itt már vitálisként meghatározott, azaz a mechanikai-kémiaiakra vissza nem vezethető, de a szellemitől is alapvetően különböző – erő vagy tendencia harcol benne, melyek egyike az itt és most valóságához igyekszik kötözni, másika pedig attól elszakítani törekszik, és ezzel relatív szabadságot biztosítva lehetővé teszi a reflexív viszonyulást. E két erő ugyanazon vitális adottsághoz, a fantáziához tartozik, melynek a valósághoz kötöző változatát nevezi Palágyi „*direkt*”, az elszakítót pedig „*inverz*” fantáziának.

Az „*inverz*” és „*direkt*” kifejezések használata ebben az összefüggésben talán meglepő lehet, hiszen a fantázia hagyományos fogalmának éppen az felel meg, amit ő *inverz* – fordított – fantáziának nevez. E terminológia magyarázata abban rejlik, hogy Palágyi vitalista elmélete szerint a környező világ észlelése is a fantázia aktív tevékenysége révén történik, azaz a

⁴ Pl. Anne Kehl 2002-ben megjelent monográfiájában egy teljes fejezetet szentel Palágyi fantáziaelméletének. (v. ö. *Palagyi: Phantasie-Wahrnehmung-Bewegung* In. Kehl 2002. 173-181. o.), de a fejezeten kívül is több ízben hivatkozik rá. S egy egészen új hivatkozás: Toepfer 2016/2017. 13-14. o.

pszichikum aktív jellegére vonatkozó, a hagyományos szenzualizmussal szemben álló korai elmélete radikalizálódik itt, amennyiben immár nemcsak az emlékezetet, hanem az észlelést is (a mai kognitív pszichológia fő trendjeivel összhangban) aktív, alkotó lélektani folyamatnak tekinti. Sőt, ha Hume passzív emlékezetfogalmával korábban az emlékezet aktív alkotótevékenységként való fölfogását helyezte szembe, akkor most a szenzualista észlelés-elméletek ellenében nem csupán kreatív tevékenységnek tekinti az észlelést, hanem az abban játszott aktív szerepet egyenesen a fantázia elsődleges funkciójának tulajdonítja:

„Szokásosan azt gondoljuk, hogy a fantázia tudományos vizsgálatának csak az esztétika szempontjából van alapvető jelentősége, s nem vesszük észre, hogy a fantázia tana az ismeretelmélet egyik elvileg legfontosabb fejezetét képezi. Nevezetesen, azt véljük, hogy a fantáziának csak akkor van szerepe, ha másfajta szellemi viszonyulásba helyezkedünk, mint amelyben pillanatnyilag a valóságban tartózkodunk: bebizonyítható azonban, hogy a fantázia nélkül nem juthatunk tudatára annak az állapotnak sem, amelyben valóságosan vagyunk. Más szavakkal: fantázia nélkül nincs megismerés: sem matematikai-fizikai, sem olyan, amely a logika, az etika vagy a szellemtudományok területére tartozik. Sőt, fantázia nélkül – és ezt különösképpen hangsúlyoznunk kell – nem lehet tudomásunk arról sem, ami a valóságban körbevesz minket, azaz nem láthatnánk a színeket és az alakzatokat, nem hallhatnánk a hangokat és a dallamokat, nem figyelhetnénk meg a testi dolgokat azok tapintása és megragadása által, egy szóval: fantázia nélkül nem volna érzéki észlelet, sem pedig akár alacsonyabb, akár magasabb rendű szellemi tevékenység.” (Palágyi 1908/1925. 69. o.)

Már ebből az idézetből is kiderül, hogy Palágyinál messze többről van szó, mint az észleleteknek arról az előzetes várakozásaink, fogalmaink és teoretikus elkötelezettségeink szerinti meghatározottságáról, amelyet ma a tudományfilozófia és az ismeretelmélet általánosan elfogadott – már-már közhelyszerű – tézise állít, hiszen itt nem „determináció”-ról, hanem létrehozó-teremtő funkcióról van szó. Továbbá – mint erre már utaltunk – a fantázia a magyar filozófusnál nem a szellemi-teoretikus szférához, hanem az életfunkciókhoz, a vitális szférához tartozik, s mint ilyen semmiképpen sem lehet észleleteink „elmélettel való terheltségé”-nek vagy „fogalmi meghatározottságá”-nak forrása.

Ebben az összefüggésben érthető meg az, hogy Palágyi az itt és most valóságához való kötődést megvalósító tevékenységet „direkt fantáziá”-nak nevezi, hiszen ez alkotja meg számunkra valóságos, „direkt” környezetünk

észleletét. S hasonló okok miatt jellemzi a hagyományos fantáziafogalomnak megfelelő fantáziát „inverz”-ként, hiszen az „elfordít”, „elszakít” a környezet-től, akár emlékek fölidézésével, akár álmom. vagy fantáziaképek generálásával. S ahogy a korai tanulmányokban a „reális” és „ideális” áramlatok együttes jelenléte és „harca” jellemezte az emberi pszichikumot, úgy most a direkt és az inverz fantázia egymással való küzdelme, és az ennek nyomán föllépő oszcilláció jelenik meg az ember szellemi funkcióinak lélektani-vitális alapjaként. (Palágyi 1908/1925. 84. o.)

PALÁGYI KORAI LÉLEKTANI TANULMÁNYAINAK JELENTŐSÉGE

Az emlékezettel és a „reális” és „ideális” áramlatokkal foglalkozó korai tanulmányokat olvasva a mai magyar filozófiai szaknyelvbe integrálódott befogadó szóvá teheti azok nyelvezetének inadekvát, filozófiailag kidolgozatlan, „túlságosan költői” voltát: azt, hogy e tanulmányok szerzője inkább irodalmár, mint lélekbúvár vagy filozófus. Vegyük észre azonban, hogy itt egy olyan termékeny, gondolatokban gazdag filozófiai koncepcióval találkozhatunk, melynek nyelvi kifejtése, fogalmi rendszere is úttörő jellegű.

Ez az új koncepció:

- i) a statikus lélektannal szemben dinamikus lélektant vázol elénk;
- ii) olyan új fogalomrendszer alapjait nyújtja, mely meghaladja mind a test és lélek ontológiai dichotómiáját, mind a külső és a belső érzék, illetve a benyomás és az idea ismeretelméleti kettőségét;
- iii) az újkori filozófiának a tudomány teoretikus megismerését egyoldalúan preferáló szemléletmódjával szemben a költői-művészi alkotótevékenységet, a mindennapi fantáziát és az elméletalkotó tevékenységet egyetlen alapvető emberi képességre, az ideális áramlatokat létrehozó tényezőre, az emlékezetre vezeti vissza.

E mozzanatok pedig akkor egy konstruktív, a kor filozófiájának problémá-fölvetéseit meghaladó, azokat új kontextusba helyező filozófia csíráit hordozták magukban. S e tekintetben Palágyi „túlságosan irodalmi” nyelvezete csak az akkoriban kialakulóban lévő, azóta standardizálódott filozófiai irányzatok fogalmi rendszere (illetve azok meghonosodott magyar adaptációja) miatt tűnik alkalmatlannak vagy egyenesen naivnak. A megfelelő kontextusba helyezve e nyelvezet valójában adekvátan jeleníti meg a szerző újszerű, probléma-érzékeny és konstruktív filozófiai mondanivalóját. Más kérdés, hogy e törekvéseket Palágyi később csak töredékesen és ellentmondásosan valósította meg, mint amiképpen az is, hogy az azóta standardizálódott (ma már a

filozófiatörténet részét képező) filozófiák (így Husserl, Heidegger stb.) az ő filozófiai „kísérletei”-t mintegy a filozófiatörténet partvonalára szorították.

De e most tárgyalt korai tanulmányok azt is jelzik, hogy az a későbbi erős kortárs német filozófiai hatás, amely elképzelhetetlen lett volna Palágyi személyes németországi jelenléte nélkül, s amely későbbi német nyelvű műveinek előfeltétele volt, minden jelentősége ellenére korlátozott szerepet játszott filozófiai világgépének formálódásában, hiszen azok az alapvető filozófiai törekvések, amelyek későbbi életfilozófiai írásaiban – így a fantáziáról szóló elméletében – kifejtésre kerültek, már közel másfél évtizeddel korábban, a még alapvetően irodalmi korszakában megfogalmazódtak. Ezt pedig az tanúsítja, hogy a magyar nyelv és kultúra nem volt a filozófia számára oly alkalmatlan vagy elmaradott, mint amiként ezt a magyarországi filozófiával kapcsolatos szokásos mitológia sugallja.

Végül hangsúlyozandó az is, hogy bár Palágyi írásaira ma csak ritkán hivatkoznak, a korai „psychologiai” tanulmányokban, majd a későbbi fantáziaelméletben kifejtett koncepció számos ponton megelőzi a modern lélektan és kognitív tudomány eredményeit, de részben az észlelés és motoros tevékenység kibernetikai elméletét is. Mint ilyen, alkalmasnak tűnik arra, hogy e modern eredmények fényében újragondolva azok értelmezésére és szintetizálására filozófiai keretet nyújtson. Persze egy olyan kutatási program, amely arra irányul, hogy Palágyi elképzeléseit a mai északutatisok eredményeinek szintetizálására és filozófiai értelmezésére alkalmazza, csak számos e cél iránt elkötelezett szaktudományos kutató és filozófus hosszú éveket fölölelő interdiszciplináris együttműködésével volna megvalósítható. Mivel egy ilyen program jelentős anyagi ráfordítást igényelne, nem valószínű, hogy valaha is lehetőség nyílik rá.

IRODALOM

- Bogdanov Edit 2004: „Művészetelméleti gondolatok befogadása és kreatív továbbalakítása Palágyi Menyhért filozófiájában. In. Békés Vera (Szerk.): *A kreativitás mintázatai*. Budapest, Áron Kiadó, 94-129. o.
- Bühler Benjamin 2004: *Lebende Körper: biologisches und anthropologisches Wissen bei Rilke, Döblin und Jünger. Studien für Kulturpoetik, Band 3*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann.
- Hume, David 1738-40/1976: *Értekezés az emberi természetről*. (Fordította: Bence György. Az utszót és a jegyzeteket írta és a fordítást ellenőrizte: Ludassy Mária) Budapest, Gondolat.
- Kehl, Anne 2002: *Die Bildung der Vorstellung: Grundlagen für Theater und Pädagogik*. Bad Heilbrunn (OBB.): Verlag Julius Klinkhardt.

- Nagy Edit 2003: *Áramló tér és álló idő – gubancokkal: Palágyi Menyhért tér- és időelmélete tükröként, tükröződésként: Szent Ágostontól Hegelen, Bergsonon, Posch Jenőn át Ottlik Gézáig és Milan Kunderáig*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Palágyi Menyhért 1892: „Az ébrenlétről. Lélektani tanulmány.” *Athenaeum* 1892. 497-511. o.
- Palágyi Menyhért 1893: „Psychologiai tanulmányok. Első közlemény. A reális és az ideális eszméletről” *Athenaeum* 76-93. o
- Palágyi Menyhért 1893a: „Psychologiai tanulmányok. Második és befejező közlemény. Az emlékezetéről.” *Athenaeum* 538-547. o.
- Palágy, Melchior 1901/1925: „Neue Theorie des Raumes und der Zeit.” In. uő.: *Ausgewählte Werke, Band III.: Zur Weltmechanik: Beiträge zur Metaphysik der Physik*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth. 1-33. o.
- Palágyi, Melchior 1907/1908: *Naturphilosophische Vorlesungen über die Grundprobleme des Bewusstseins und des Lebens*. Charlottenburg: Verlag Otto Günther. (A belső borító dátuma 1907., a külső borítóé 1908.)
- Palágyi Menyhért: „Marx és tanítása 1-6.” *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1908. 1. évf. 5-10. szám (387-402., 477-499., 616-644., 726-750., 825-847., és 959-996. [Újból, könyv formában kiadva: *Marx és tanítása*. Különlenyomat a Magyar Társadalmi Szemléből. Pécs, Taizs József könyvsajtója, 1909. (http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/15/30/dd/1/603_343.pdf); illetve *Marx és tanítása*. Második kiadás, Budapest: Szent István Társulat, 1920)
- Palágyi, Melchior 1908/1925: „Theorie der Phantasie.” In. uő.: *Ausgewählte Werke, Band II.: Wahrnehmungslehre*. (Mit einer Einführung von Dr. Ludwig Klages.) Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth. 69-105. o. [A tanulmány német nyelven eredetileg a *Jahrbuch moderner Menschen: Beiträge zur Förderung des philosophischen und sozialpolitischen Interesses* (Hrsgs: A. W. Zickfeldt, Osterwieck in Harz: Verlag Zickfeldt) 3. kötetében jelent meg 1908-ban.]
- Székely László 1994: „Fizikai és filozófiai téridő (Palágyi Menyhért téridő-elmélete és az Einstein-Minkowski-féle relativitáselmélet)”. *Magyar Filozófiai Szemle* 1994. 3-5.
- Toepfer, Georg 2016/2017: „Biologie und Anthropologie der Wahrnehmung: Kopplung und Entkopplung von Organismus und Umwelt.” In. Hartung, G. und Herrgen, M. (Hrsgs.): *Interdisziplinäre Anthropologie: Jahrbuch 4/2016: Wahrnehmung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien 2017. 3-50. o.